

УДК 343.98

С. В. Томир
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

Основами кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25.12.1958 та Кримінально-процесуальним кодексом (далі – КПК) УРСР від 28.12.1960 вперше у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві було закріплено обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора виявляти причини й умови, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК УРСР 1960 р.).

На підставі норм цих документів було прийнято низку постанов щодо питань боротьби зі злочинністю та удосконалення профілактичної роботи правоохоронних органів. Серед них Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо покращення роботи слідчого апарату органів прокуратури та охорони громадського порядку» від 10.12.1965, у якій указувалось на активне виявлення й усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, як на одне з найважливіших завдань працівників слідчих органів.

Указівкою Генеральної прокуратури СРСР від 18.12.1962 № 5/92 було запроваджено інститут помічників слідчого, які, крім інших обов'язків, мали сприяти працівникам органів досудового розслідування в здійсненні профілактики злочинів.

Із прийняттям указаних нормативно-правових актів пов'язують початок новітнього етапу розвитку інституту кримінально-процесуальної профілактики.

У юридичній літературі проблеми формування законодавства, яке регулювало діяльність органів досудового розслідування, прокурора та суду із запобігання злочинам, у другій половині ХХ–ХХІ ст. було предметом дослідження Р.С. Белкіна, О.А. Борідько, А.Ф. Волобуєва, В.Ф. Зудіна, Г.Г. Зуйкова, О.Н. Колесніченка, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.О. Ледацева, В.Г. Лукашевича, Г.А. Матусовського, Г.М. Мінковського, О.Є. Омельченка, І.Я. Фрідмана, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та ін.

Разом із тим у своїх роботах вони зосереджували увагу на такому елементі профілактичної діяльності, як установлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочинів, а також дослідженню заходів щодо їх усунення.

Поза їхньою увагою залишались теоретичні й практичні аспекти провадження слідчих, судових та інших процесуальних дій, заходів проце-

суального примусу, інших заходів, спрямованих на припинення розпочатого злочину й запобігання вчиненню злочину, який готується, дій, спрямованих на перевиховання осіб, котрі вчинили злочин.

Ураховуючи зазначене, метою статті є дослідження історії розвитку профілактики злочинів як кримінально-процесуального інституту загалом, так і окремих його елементів на новітньому етапі розвитку вітчизняного законодавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.), а також наукове обґрунтування вчення про профілактичну функцію кримінального судочинства.

У 60-х рр. ХХ ст. в наукових працях активно досліджується питання запобігання злочинам засобами та методами кримінального процесу.

Одними з перших профілактичну роль кримінального процесу обґрунтували І.М. Гуткін, Ю.М. Белозьоров, Л.А. Маріупольський, І.Д. Перлов. На їхню думку, уся діяльність органів дізнання, досудового розслідування прокуратури й суду з розкриття злочинів і притягнення винних до кримінальної відповідальності повинна бути одночасно підпорядкована завданню запобігання злочинам. Своєчасне порушення кримінальної справи, правильне затримання підозрюваного та застосування запобіжних заходів щодо обвинуваченого, гласність розгляду справи в суді має важливе значення для запобігання вчиненню нового злочину як обвинуваченим, так й іншими особами.

Зазначені автори обґрунтовували також виокремлення як окремого принципу вимогу закону про виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, намагались довести, що профілактичний ефект має також і швидкість розслідування злочинів, що надає можливість не тільки запобігти продовженню злочинцем антисуспільної діяльності, позбавить його можливості скористатися її результатами, вилучити й обернути на свою користь отримані злочинним шляхом цінності, а й має важливе значення для запобігання злочинам з боку нестійких елементів [1, с. 9; 11, с. 45].

У 70-х рр. ХХ ст. з'явилися наукові праці, повністю присвячені дослідженню профілактичної функції кримінального судочинства та окремим її елементам. Однією з них є навчально-методична праця А.С. Коблікова «Процесуальні заходи запобігання злочинам» 1974 р. У ній автор

до процесуальних заходів запобігання злочинам зараховував ті, що застосовуються з метою профілактики. Ця мета, на його думку, або прямо сформульована в законі, або випливає з його змісту й призначення тих або інших процесуальних дій.

А.С. Кобліков одним із перших дав поняття кримінально-процесуальних заходів запобігання злочинам, які, на його думку, являють собою «застосовувані під час провадження в кримінальній справі органами розслідування, прокурором і судом передбачені процесуальним законом спеціальні заходи, спрямовані на профілактику злочинів». Він поділив ці заходи за своєю правовою природою на процесуальні акти й дії [2, с. 13–14].

А.Г. Михайлянц визначив профілактичну функцію в кримінальному судочинстві як «специфічну діяльність, урегульовану кримінально-процесуальним правом і спрямовану на запобігання злочинам» і підтримав позицію зазначених вище дослідників про визнання профілактичної сутності кримінального процесу як принципової правової основи. На його думку, використання профілактики злочинів як принципу кримінального процесу виключило б можливість ігнорування криміногенних факторів під час провадження в кримінальній справі [3, с. 7, 15–16].

Принципових розбіжностей із приводу превентивної ролі кримінально-процесуального права в більшості вітчизняних дослідників не було. Практично всі фахівці відзначали, що процесуальні профілактичні заходи виділяються з усієї сукупності слідчих і судових дій саме за ознакою цілеспрямованості. Багато процесуальних дій не призначаються безпосередньо для запобігання злочинам, однак, виходячи з конкретної ситуації, інформація, отримана під час їх проведення, може слугувати підставою для здійснення наступних профілактичних заходів слідчим, прокурором і судом.

Негайне відкриття кримінального провадження й ужиття заходів процесуального примусу запобігає новим правопорушенням. Своєчасне затримання й особистий обшук підозрюваного, грамотно обрана міра запобіжного заходу, своєчасне відсторонення від посади та накладення арешту на майно здійснює великий профілактичний вплив як на осіб, котрі вчинили суспільно небезпечне діяння, так і на людей, які знають про нього.

У науці кримінально-процесуального права існує стійка думка про те, що заходи процесуального примусу слугують дієвим правовим інструментарієм профілактичної діяльності на досудовому розслідуванні й під час розгляду кримінального провадження судом [4, с. 71–77; 5, с. 71–76; 6, с. 91–92].

У юридичній літературі виділяють також процесуальні та непроцесуальні форми діяльності

суду із запобігання кримінальним правопорушенням. До процесуальних форм належать такі: 1) правовий і моральний вплив суду на учасників судового провадження й інших осіб, присутніх у судовому розгляді, за допомогою реалізації принципу гласності судового розгляду та дотримання регламенту, здійснення швидкого, повного й усебічного судового розгляду кримінального провадження, а також винесення судом справедливого вироку або прийняття іншого судового рішення; 2) виявлення судом причин злочину й умов, що сприяли його вчиненню. До непроцесуальних форм належать такі: 1) статистико-аналітична робота й узагальнення судової практики; 2) правова пропаганда серед населення; 3) координація профілактичної діяльності суду з діяльністю інших суб'єктів запобігання злочинам [7, с. 12–13].

Ураховуючи зазначене, проблема профілактики злочинів засобами кримінального судочинства була та залишається актуальною. Водночас політичні й соціально-економічні перетворення у країні по-різному впливали на розвиток і вдосконалення законодавства та юридичної науки в цьому напрямі. Так, у 1980-х – на початку 1990-х рр. реорганізація структури правоохоронних органів, зміни в законодавчому регулюванні їхньої діяльності супроводжувалися зниженням наукового інтересу до проблем кримінально-процесуальної профілактики. Лише наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, які містили норми, що регулювали профілактичну діяльність правоохоронних органів.

До таких нормативних актів, наприклад, можна зарахувати такі, як Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки» від 20.12.2006 № 1767 [8], Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національне центральне бюро Інтерполу» від 25.03.1993 № 220 [9] тощо.

Обов'язкові приписи профілактичного характеру містять Укази Президента України, серед них Указ Президента України «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» від 11.09.2006 № 742 [10] тощо.

Чинний КПК України в ст. 91 прямо не вказує на обов'язок установлювати в кримінальному провадженні причини та умови, які сприяють учиненню кримінального правопорушення. У п. 4 ч. 1 зазначеної статті вказується на доказування окремих обставин, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання. Згідно зі ст. 66 Кримінального кодексу (далі – КК) України, до таких обставин поряд з іншими варто зарахувати вчинення злочину а) внаслідок збігу тяжких

особистих, сімейних чи інших обставин (п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України); б) під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України); в) під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Під час призначення покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України.

Законодавець також спеціально виділив додаткові види обставин, які підлягають доказуванню за окремими категоріями кримінальних проваджень. Так, у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, крім доказування обставин, перелічених у ст. 91 КПК України, установлюється таке: 1) повні й усебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати під час індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, має бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя й виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (ст. 485 КПК України).

Водночас, закріплюючи обов'язок установити зазначені обставини, законодавець навряд чи мав на меті передбачити доказування причин і умов учинення злочину. На нашу думку, це швидше прагнення вказати на ті обставини, які впливають на вид покарання, а обґрунтування того, що ці обставини побічно стосуються причин і умов учинення злочину, – результат наукових досліджень, але аж ніяк не законодавця.

Про справедливість цього твердження свідчить також відсутність у інших статтях КПК України правового регулювання прямого обов'язку слідчого чи прокурора доказувати (установлювати) причини й умови, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення. На думку О.В. Баганця, це може свідчити про те, що з набранням чинності КПК України на вказаних суб'єктів не покладається здійснення профілактичної функції [11, с. 83].

Необхідно погодитись із позицією автора про необґрунтованість такої позиції законодавця.

Важливість закріплення в кримінальному процесуальному законодавстві обов'язку суб'єктів доказування брати участь у профілактичній діяльності впливає з такого:

1. Профілактичне завдання кримінального закону вбачається в тому, що норми останнього

повинні застосовуватись так, щоб не лише карати винних осіб за вчинені злочини, а й запобігати скоєнню нових злочинів [12, с. 11].

Оскільки призначення кримінального процесу полягає в забезпеченні правильного застосування кримінального закону [13, с. 29], відсутність у чинному КПК України положення про необхідність установлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, створює перешкоди в реалізації завдання запобігання злочинам, закріпленого ст. 1 КК України.

2. Запобігання кримінальним правопорушенням як обов'язок суб'єктів кримінального провадження впливає з положень інших нормативно-правових актів, зокрема із Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, схваленій Указом Президента України від 21.10.2011 № 1000/2011 [14].

Метою цієї Концепції є визначення напрямів і механізмів реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю шляхом формування нових і вдосконалення чинних норм кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства й практики їх застосування, а також розроблення й виконання організаційних заходів, спрямованих на запобігання виникненню організованих злочинних угруповань і вчиненню ними злочинів.

Концепція спрямована на захист прав і свобод людини та громадянина, юридичних осіб, інтересів суспільства й держави від організованої злочинності шляхом виконання комплексу заходів, у тому числі спеціальних, щодо запобігання злочинній діяльності організованих злочинних угруповань, виявлення, припинення вчинюваних ними злочинів, притягнення до встановленої законом відповідальності організаторів, керівників та інших учасників організованих злочинних угруповань, протидії легалізації (відмиванню) доходів таких угруповань, одержаних злочинним шляхом.

Серед напрямів реалізації Концепції, які безпосередньо пов'язані з профілактикою злочинів, є такі: виявлення й аналіз виявів організованої злочинності, з'ясування причин і умов, що сприяють її поширенню в Україні; удосконалення правових механізмів та організаційних засад протидії організованій злочинності; удосконалення наявних і розроблення нових методів боротьби з організованою злочинністю з метою недопущення подальшої консолідації організованих злочинних угруповань, подальшого зменшення їх впливу на суспільство на національному та регіональному рівнях [14].

Для розроблення і здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин і умов учинення злочинів, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 була

схвалена Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. [15].

3. Зі змісту положень розділу II КПК України вбачається профілактичне значення таких заходів забезпечення кримінального провадження, як тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом і тимчасове вилучення документів, що посвідчують користування спеціальним правом.

Більше того, положення ч. 1 ст. 148 КПК України прямо вказують на те, що в разі наявності достатніх підстав уважати, що для припинення кримінального правопорушення чи запобігання вчиненню іншого, припинення або запобігання протиправній поведінці підозрюваного щодо перешкоджання кримінальному провадженню, необхідно тимчасово обмежити підозрюваного у користуванні спеціальним правом, слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа мають право тимчасово вилучити документи, які посвідчують користування спеціальним правом, у законно затриманої ними особи в порядку, передбаченому статтею 208 КПК України.

4. Обов'язок слідчого та прокурора щодо запобігання кримінальним правопорушенням впливає зі змісту ст. 177 КПК України, у ч. 1 якої метою застосування запобіжного заходу передбачено забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам 1) переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста в цьому самому кримінальному провадженні; 4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; 5) учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується.

Частиною 2 зазначеної статті визначено обов'язок слідчого та прокурора не тільки встановити наявність відповідних ризиків можливо вчинення підозрюваним, обвинуваченим зазначених дій, а й довести їх існування слідчому судді, суду.

Отже, запобігання кримінальним правопорушенням є одним із найважливіших завдань кримінального судочинства. На запобігання кримінальним правопорушенням спрямовано своєчасне відкриття кримінального провадження, застосування заходів забезпечення кримінального провадження, заходів процесуального примусу, провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, судовий розгляд кримінального провадження в судах усіх інстанцій.

Профілактичний характер має процес доказування в кримінальному провадженні. До обставин, які підлягають доказуванню, крім інших обставин, необхідно зарахувати також причини й умови, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим погоджуємось із думкою В.М. Юрчишина та О.В. Баганця про необхідність унесення відповідних змін до ст. 91 КПК України [11, с. 85]. Це сприятиме подальшій активізації профілактичної діяльності слідчого та прокурора й водночас зміцненню законності й правопорядку в державі [16, с. 156].

З метою комплексного підходу до вирішення проблем запобігання кримінальним правопорушенням, у КПК України необхідно передбачити в ст. ст. 36 і 40 обов'язок прокурора та слідчого встановити причини й умови, які сприяли вчиненню злочинів.

Разом із тим необхідно погодитись із думкою, що навіть найідеальніше виконання слідчим і прокурором вимог закону про з'ясування причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів, зовсім нічого не дає в плані запобігання їм, якщо за цим не будуть ужиті заходи щодо їх усунення [17, с. 106].

Слідчий у результаті виявлення в процесі розслідування обставин, що сприяють учиненню злочину або інших порушень закону, повинен наділитись правом уживати заходи щодо їх усунення. Ураховуючи зазначене, вважаємо за доцільне відновити в КПК України таку форму реалізації відповідних повноважень слідчого, як подання, підстави й порядок унесення якого передбачалось ст. 23-1 КПК УРСР 1960 р.

Література

1. Советский уголовный процесс : [учебник для сред. юрид. школ] / [И.М. Гуткин, Ю.Н. Белозеров, Л.А. Мариупольский] ; под общ. ред. проф. И.Д. Перлова. – М. : Госюриздат, 1962. – 319 с.
2. Кобликов А.С. Процессуальные меры предупреждения преступлений : [учебное пособие] / А.С. Кобликов. – М. : Юрид. лит., 1974. – 80 с.
3. Михайлянец А.Г. Профилактическая функция советского уголовного процесса / А.Г. Михайлянец. – Ташкент : НИиРИО, 1977. – 61 с.
4. Ивлиев Г.П. Основания и цели применения мер процессуального принуждения / Г.П. Ивлиев // Государство и право. – 1995. – № 11. – С. 71–77.
5. Закатов А.А. Предупреждение уклонения от следствия и суда – важное направление профилактической деятельности следственного аппарата / А.А. Закатов // Совершенствование профилактики преступлений органами внутренних дел в свете решений XXVII съезда КПСС : межвузовский сборник научных трудов. – М., 1986. – С. 71–76.
6. Колосков В.М. Заключение под стражу в качестве меры пресечения и вопросы предупреждения правонарушений / В.М. Колосков // Проблемы уголовного процесса и криминалистики. – М., 1976. – С. 91–92.
7. Величко А.Н. Деятельность суда по предупреждению преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / А.Н. Величко. – Тюмень, 2006. – 16 с.

8. Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 № 1767 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-2006-п.

9. Про Національне центральне бюро Інтерполу : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.1993 № 220 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-93-п.

10. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» : Указ Президента України від 11.09.2006 № 742 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/742/2006.

11. Баганець О.В. Доказування причин та умов, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення / О.В. Баганець // Юридична Україна. – 2013. – № 8. – С. 83–87.

12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доповн. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.

13. Кримінальний процес : [підручник] / за заг. ред. Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

14. Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю : Указ Президента України від 21.10.2011 № 1000/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1000/2011.

15. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-р.

16. Юрчишин В.М. Місце і роль прокурора у досудовому розслідуванні та їх відображення в теорії, законодавстві і практиці : [монографія] / В.М. Юрчишин. – Чернівці : Родовід, 2013. – 307 с.

17. Саркисов Г.С. Процессуальные меры предупреждения преступлений / Г.С. Саркисов ; отв. ред. В.А. Гуняев. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1978. – 143 с.

Анотація

Томин С. В. Історія розвитку інституту кримінально-процесуальної профілактики в другій половині ХХ–ХХІ століттях. – Стаття.

У статті досліджується процес розвитку інституту кримінально-процесуальної профілактики в другій половині ХХ–ХХІ ст. На основі наукових праць і положень нормативно-правових актів УРСР, чинного

законодавства України автор розкриває основні елементи профілактичної діяльності суб'єктів кримінального судочинства; обґрунтовує необхідність відновлення в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України обов'язку слідчого, прокурора та суду встановлювати причини й умови, які сприяли вчиненню злочину, а також уживати заходів щодо їх усунення.

Ключові слова: кримінально-процесуальна профілактика, причини й умови вчинення злочинів, кримінальне судочинство, процесуальний примус, профілактичні заходи, запобігання злочинам.

Аннотация

Томин С. В. История развития института уголовно-процессуальной профилактики во второй половине ХХ–ХХІ века. – Статья.

В статье исследуется процесс развития института уголовно-процессуальной профилактики во второй половине ХХ–ХХІ вв. На основе научных трудов и положений нормативно-правовых актов УССР, действующего законодательства Украины автор раскрывает основные элементы профилактической деятельности субъектов уголовного судопроизводства; обосновывает необходимость восстановления в действующем Уголовном процессуальном кодексе Украины обязанности следователя, прокурора и суда устанавливать причины и условия, способствовавшие совершению преступления, а также принимать меры по их устранению.

Ключевые слова: уголовно-процессуальная профилактика, причины и условия совершения преступлений, уголовное судопроизводство, процессуальное принуждение, профилактические мероприятия, предотвращение преступлений.

Summary

Tomyn S. V. History of the development institute criminal procedure prevention in the second half of the ХХ–ХХІ century. – Article.

There are examined the development institute criminal procedure prevention in the second half of the ХХ–ХХІ century in the article. Based on scientific works and provisions of legal acts of USSR and legislation of Ukraine the author reveals the basic elements of prevention of criminal justice; justifies the need for a recovery in the current Criminal Procedure Code of Ukraine obligation investigator, prosecutor and court to establish the causes and conditions that contributed to the commission of the crime and take steps to eliminate it.

Key words: criminal procedure prevention, causes and conditions of crime, criminal justice, procedural coercion, preventive measures.